

*Шаповал Леся Іванівна, доцент кафедри
цивільного права та процесу НАВС, кандидат
юридичних наук, доцент*

ВПЛИВ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА НА РЕАЛІЗАЦІЮ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ І ОBOB'ЯЗКІВ: ПРАВОВИЙ ТА ЕТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Реалізація батьківських прав і обов'язків є однією з фундаментальних засад сімейного права, що визначає не лише правовий, а й моральний вимір відповідальності батьків перед дитиною та суспільством.

Батьківські права – це не лише сукупність законодавчо закріплених повноважень щодо виховання, утримання та розвитку дитини, а передусім система обов'язків, спрямованих на забезпечення її фізичного, психологічного та духовного благополуччя.

Відповідно до статей 150 – 155 Сімейного кодексу України, держава визнає рівність прав та обов'язків матері й батька, водночас покладаючи на них спільну відповідальність за виховання дитини у дусі гуманізму, гідності та поваги до прав інших осіб.

Разом із тим, практика сучасних сімейних правовідносин свідчить, що реалізація цих прав не завжди відбувається у сприятливому соціально-психологічному середовищі. В умовах трансформації суспільних цінностей, економічних труднощів і загострення соціальних конфліктів все частіше фіксуються випадки домашнього насильства, яке суттєво впливає на можливість належного виконання батьківських обов'язків.

Домашнє насильство, у будь-якій його формі – фізичній, психологічній, сексуальній чи економічній – порушує права дитини, руйнує довіру в сім'ї та заважає нормальному і спокійному розвитку дитини.

Вплив домашнього насильства на реалізацію батьківських прав і обов'язків є надзвичайно складним і багатограним явищем, яке торкається як правової, так і психологічної сфери життя сім'ї. З одного боку, кривдник може використовувати своє становище як батька чи матері для контролю, залякування або маніпулювання дитиною. Такі дії можуть проявлятися у формі погроз, емоційного шантажу, обмеження спілкування з іншим із батьків чи навіть використання дитини як «зброї» у конфліктах. Наприклад, трапляються випадки, коли батько подає позови про визначення місця проживання дитини, не з метою турботи про неї, а щоб зберегти владу над колишньою партнеркою.

З іншого боку, постраждалі від домашнього насильства часто стикаються з труднощами у виконанні своїх батьківських обов'язків. Психологічна травма, страх перед кривдником, фінансова залежність чи брак підтримки з боку державних інституцій призводять до того, що вони не завжди можуть забезпечити дитині належні умови для виховання та розвитку. Наприклад, жінки, які пережили тривале психологічне чи фізичне насильство, часто мають емоційне виснаження, що ускладнює побудову стабільних відносин із дітьми.

У таких умовах постає складне завдання – знайти баланс між правом батьків на виховання дітей і необхідністю гарантування безпеки та найкращих інтересів дитини.

Сучасна судова практика, зокрема позиції Верховного Суду [1, 2, 3], демонструють поступовий перехід від формального тлумачення норм Сімейного кодексу України до більш глибокого розуміння соціального контексту, у якому відбувається реалізація батьківських прав.

Судові рішення дедалі частіше спираються на принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, закріплений у Конвенції про права дитини (1989 р.) та Стамбульській конвенції (2011 р.), підкреслюючи, що жодне право батьків не може переважати право дитини на життя, безпеку й гідність.

При цьому судова практика України формує чіткі висновки: позбавлення батьківських прав не є покаранням за неідеальність чи недостатність батьківства, а застосовується лише за наявності винної поведінки батька/матері та неможливості виправлення такого стану. У постанові КЦС ВС від 20.03.2024 р. (справа № 204/2097/22) [1] підкреслено, що «позбавлення батьківських прав є винятковим заходом» і застосовується лише після оцінки поведінки батьків, її характеру, оцінки особи відповідача та обставин справи.

Це демонструє, що судовий контроль не лише формальний, а є індивідуалізованим та спрямованим на захист саме інтересів дитини.

У контексті домашнього насильства особливе значення має положення ч. 4 ст. 22 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», яке зобов'язує враховувати факти насильства щодо дитини або за її присутності.

Якщо звернути увагу на етичну складову цієї проблематики, то вона полягає у тому, що дитина має право на безпечне сімейне середовище, яке не підриває її гідність, фізичне чи психічне здоров'я. Якщо батьківська поведінка створює якісь ризики для дитини і шкоду, право дитини на безпеку має перевагу перед правом батьків на здійснення виховання. Судова практика, зокрема рішення КЦС ВС від 08.06.2022 р. (справа № 362/4847/20) [2], наголошує, що притягнення до відповідальності чи тимчасова неможливість виконання батьківських обов'язків (наприклад, перебування під вартою) не автоматично означає позбавлення батьківських прав – це було б непропорційним втручанням в сімейні відносини та порушувало б принцип забезпечення інтересів дитини.

Таким чином, суди повинні застосовувати підхід, який передбачає перевірку й аналіз поведінки батьків у контексті домашнього насильства, оцінювати можливість реабілітації, але водночас не чекати на подальшу шкоду дитині. Судове рішення від 07.02.2024 р. (справа № 455/307/22) [3] вказує, що коли встановлено домашнє насильство – суд має право вжити заходів обмеження контактів дитини з кривдником (тимчасових чи постійних) для гарантування її безпеки. Для прикладу, уявімо ситуацію: батько систематично застосовував психологічне насильство проти матері дитини у присутності дитини, дитина постійно є свідком сварок, спостерігає агресивну поведінку. В такому випадку органи опіки та піклування можуть зафіксувати звернення до них з приводу захисту прав дитини, поліція складе протоколи. Тоді, суд, керуючись нормами закону, встановлює наявність ризиків для дитини і відмовляє у позові батька про спільне виховання, обмеживши

його контакти до проходження програми супроводу та психологічної реабілітації. Це приклад того, що батьківське право не скасовано, але обмежено до безпечного рівня, а дитині забезпечено захист.

Підводячи підсумок вище викладеному, хочемо зазначити, що домашнє насильство суттєво впливає на реалізацію батьківських прав і обов'язків, створюючи нові виклики для правозастосування. Судова практика нашої держави поступово рухається до моделі, в якій пріоритет належить безпеці дитини, але права батьків не ігноруються – вони оцінюються у контексті конкретних обставин.

На нашу думку, з метою підвищення ефективності захисту прав і законних інтересів дітей у справах, пов'язаних із домашнім насильством, доцільно вжити низку комплексних заходів.

По-перше, потрібно уніфікувати критерії оцінки ризику вчинення чи повторення насильства. На практиці часто спостерігається різний підхід судів, органів опіки та піклування, та поліції до визначення ступеня небезпеки для дитини чи іншого з батьків. Єдина методика оцінки ризику дала б змогу забезпечити об'єктивність і передбачуваність рішень, а також уникнути ситуацій, коли кривдник повертається до сім'ї без достатніх гарантій безпеки. Вважаємо, що такі критерії можуть включати аналіз попередніх випадків насильства, психологічного стану дитини, поведінкових особливостей батьків тощо.

По-друге, важливо підвищувати кваліфікацію суддів, психологів, соціальних працівників і правоохоронців, які розглядають справи, пов'язані з домашнім насильством. Часто від недостатнього розуміння психологічних механізмів насильства чи гендерної специфіки страждає якість судових рішень. Наприклад, суддя може сприймати заяви про насильство як «конфлікт між подружжям», що призводить до недооцінки ризиків для дитини. Спеціальні тренінги, міжвідомчі семінари та розроблення єдиних стандартів роботи з потерпілими сприятимуть більш зваженому підходу.

По-третє, необхідно розвивати програми реабілітації сімей, у яких можлива безпечна участь обох батьків у вихованні дитини. Йдеться про ситуації, коли насильство не носило системного характеру, а його наслідки можуть бути подолані через психологічну підтримку, консультації сімейних психологів тощо. Такий підхід дає шанс відновити здорові стосунки між батьками і дитиною, не позбавляючи її права на спілкування з обома батьками, якщо це не становить загрози для дитини. Таким чином, ефективний захист прав дитини у випадках домашнього насильства має ґрунтуватися не лише на каральних заходах, а й на профілактиці, освітніх ініціативах та реабілітаційних програмах, які сприятимуть формуванню безпечного сімейного середовища.

Список використаних джерел

1. Постанова Верховного Суду від 20 березня 2024 року у справі № 204/2097/22.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117915296>
2. Постанова Верховного Суду від 08 червня 2022 року у справі № 362/4847/20.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104769461>
3. Постанова Верховного Суду від 07 лютого 2024 року у справі № 455/307/22)
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117373782>